

Ad den Besten en Amphoor: een onbewandeld pad tussen Podium en Ontmoeting

TJERK DE REUS

In de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog bruiste het van plannen en visies onder jonge dichters en schrijvers. Allerlei tijdschriften werden opgericht, bestonden kortere of langere tijd, gingen uiteindelijk soms weer op in een nieuw blad. In literair-historische studies is uitgebreid aandacht voor de literaire tijdschriften die verschenen in deze jaren.¹ Men kan de vraag stellen of het beeld van naoorlogse activiteiten op het gebied van literaire tijdschriften hiermee compleet is. Kun je bijvoorbeeld de vernieuwing van de Nederlandse poëzie, zoals die zich in de jaren veertig in een voorbereidende fase bevond en zich aftekende in de tijdschriften, afdoende in het vizier krijgen door studie te maken van literaire bladen die zijn verschenen? Literair-historische aandacht voor *niet-verschenen* tijdschriften kan ook de moeite waard zijn. Het kan licht werpen op onbekende literaire activiteiten, die bij nader inzien het beeld van een periode aanvullen en nuanceren. Dit laatste is het geval bij het niet-verschenen tijdschrift *Amphoor*, dat een literaire periodiek zou worden van katholieken en protestanten. De meningsvorming met het oog op dit tijdschrift vertoont raakvlakken met de groei naar een nieuwe poëzie in de naoorlogse jaren, zoals die in de poëzie van Vijftig gestalte zou krijgen.

In het archief van Ad den Besten kwam ik in een tekst die de indruk maakt voor een voordracht geschreven te zijn, voor het eerst de naam *Amphoor* tegen. Ik stuitte op deze gegevens in het kader van mijn promotieonderzoek naar leven en werk van Ad den Besten, meer specifiek naar diens literaire opvattingen in de context van de Beweging van Vijftig. Ad den Besten is geboren in 1923. In 1939 debuteerde hij als dichter in het protestants-christelijke tijdschrift *Opwaartsche wegen*. Tijdens de oorlog werkte hij mee aan het illegale tijdschrift *Parade der Profeten*, na de oorlog werd hij redacteur van het tijdschrift *Columbus*. Maar uit onvrede over de koers van dit blad stapte hij er in de zomer van 1946 weer uit. Hij is dus iemand die wel wat

ervaring heeft met literaire tijdschriften, als hij in 1948 betrokken raakt bij plannen voor een katholiek-protestants tijdschrift.

In de studies en handboeken over de naoorlogse letterkunde is geen informatie te vinden over een beoogd tijdschrift *Amphoor*.² Nader onderzoek leverde gelukkig een en ander op. Duidelijk werd dat het een tijdschrift zou worden dat maandelijks zou gaan verschijnen. De plannen kwamen in een vergevorderd stadium: er was in 1948 een redactie, er was een beginselverklaring, er was een prospectus die klaar lag om gedrukt te worden bij uitgeverij Van Oorscot en er werd zelfs een persbijeenkomst gehouden waarop de initiatiefnemers hun plannen uit de doeken deden en bediscussieerden. Kortom, de plannen waren er, maar het tijdschrift zelf kwam er niet.

Het zoeklicht zal in deze bijdrage vooral vallen op de rol van Ad den Besten. Maar tegelijk is het belangwekkend dat er vanuit archiefmateriaal rond *Amphoor* licht valt op een groep katholieke auteurs, die juist als katholieken iets wilden bereiken in de literatuur. Dat is opvallend, omdat in een recente studie over de katholieken in de Nederlandse literatuur geconcludeerd wordt dat na 1945 katholieke auteurs zich niet meer groepeerden en dat zij kennelijk geen behoefte hadden zich poëticaal te profileren.³ Uit brieven, kattebelletjes en beginselverklaringen rond *Amphoor* rijst een ander beeld op.⁴

De mensen die er destijds bij betrokken waren, zijn nu omstreeks tachtig jaar oud. Sommigen herinneren zich nog een en ander, anderen weten niets meer of alleen nog de naam *Amphoor*. Het glas van de verrekijker waarmee ik die naoorlogse jaren in beeld probeer te krijgen is dus enigszins beslagen en vertoont barsten. Toch valt er heel wat te traceren.

Korte geschiedenis van de plannenmakerij

De geschiedenis van *Amphoor* speelt zich af tussen januari 1948 en het voorjaar van 1949. Jonge katholieke dichters en jonge protestantse dichters slaan de handen ineen. In het typoscript over *Amphoor* uit het archief-Den Besten valt te lezen: 'Het zal u nu waarschijnlijk interesseren wat speciaal ons, jonge protestanten, er toe dreef, op het van R.K. zijde gedane voorstel tot samenwerking in te gaan.' Het initiatief kwam dus van de katholieken. Uit de genoemde tekst in het archief-Den Besten wordt verder duidelijk dat hijzelf en de dichter Guillaume van der Graft (1920) meedoen. Verdere namen noemt

Den Besten daar niet. Aan katholieke zijde vallen de namen van Frans Babylon (1924-1968), Hans Berghuis (1924-1994), Michael Deak (1920), Jan Leyten (1926), Michel van der Plas (1927), Mattheus Verdaasdonk (1918-1966) en Lou Vleugelhof (1925). Aan protestantse zijde worden naast Den Besten en Van der Graft ook Willem van der Molen (1923-2002) en Jan Wit (1916-1980) genoemd.

Op welke wijze de genoemde schrijvers bij de plannen en de gesprekken betrokken zijn, is niet helemaal duidelijk. Frans Babylon en Lou Vleugelhof komen het minst frequent voor in overgeleverde herinneringen en correspondentie. Jan Wit en Willem van der Molen duiken slechts een enkele maal op; niet in de brieven, maar aan de rand van de herinneringen. Hun betrokkenheid is twijfelachtig. Vooral de protestanten Van der Graft en Den Besten en de katholieken Michael Deak, Jan Leyten, Mattheus Verdaasdonk, Michel van der Plas en Hans Berghuis lijken actief betrokken te zijn geweest bij de gesprekken en plannen rond *Amphoor*.

Vermoedelijk beginnen de gesprekken en vergaderingen over een te verschijnen tijdschrift in de eerste helft van 1948. In Deaks archief bevindt zich een typoscript van een uitgaveplan ter exploitatie van een toekomstig tijdschrift. Het is gedateerd op 28 januari 1948; niet duidelijk is welke uitgever deze tekst opgesteld heeft. In een brief van Verdaasdonk aan Deak (10 augustus 1948) valt de naam van uitgever Gottmer; later zal Van Oorschot de beoogde uitgever zijn, die tamelijk strenge eisen stelt aan het tijdschrift, wil het levensvatbaar zijn. Ook Van der Plas noemt in zijn biografie van Van Duinkerken een tijdstip vroeg in 1948: toen een aantal jonge katholieke auteurs

[...] in de loop van 1948 schuchter begonnen te denken aan de mogelijkheid van een eigen tijdschrift, zo mogelijk samen met dichters van protestants-christelijke huize, ('Amphoor'), stelde [Van Duinkerken], op 19 januari 1948, zijn huis open voor een ontmoeting en voorlezing uit eigen werk (Michael Deak, Hans Berghuis, Jan Leyten, Frans Babylon, Mattheus Verdaasdonk, Lou Vleugelhof en Michel van der Plas gaven acte de présence) [...].⁵

Bestaan de plannen dus reeds in januari 1948? Of ontstaan ze in de loop van 1948? Het uitgaveplan van 28 januari duidt op een vroeg moment in 1948, hoewel het er veel van weg heeft dat pas tegen de zomer van 1948 de zaak goed op stoom komt. Uit die tijd dateert de eerste correspondentie.

De kruik gebroken - of zal het wel lopen?

Uit de correspondentie rijst een kleurig tableau op van de activiteiten van de betrokkenen en van het proces van meningsvorming. Hieronder geef ik een aantal opvallende zaken uit de brieven weer.

Op 9 juli schrijft prozaïst en dichter Barend Rijdes aan Michael Deak dat hij niet zal meewerken aan het nieuw op te richten tijdschrift. Hij heeft zelf wel affiniteit met de protestants-christelijke levensvisie, maar hij wil pas publiceren in het nieuwe tijdschrift wanneer neutrale tijdschriften zijn werk weigeren om andere dan esthetische redenen. Blijkbaar is tien jaar later dit moment voor Rijdes wél gekomen, want dan publiceert hij een verhaal in het protestants-christelijke *Ontmoeting*.⁶ Duidelijk wordt uit Rijdes' brief dat op zondag 11 juli een vergadering gehouden zal worden over het op te richten tijdschrift. De vergadering vindt plaats in Amsterdam, bij Verdaasdonk aan de Diezestraat; wat er besproken is, is onbekend. Den Besten meldt in een briefkaart aan Deak dat Van der Graft in elk geval niet aanwezig zal zijn, omdat hij op zondag preken moet. 'Bovendien meent hij, dat hij door zijn "centrifugaal wonen" niet de geëigende man is, om enige verantwoordelijkheid te nemen,' schrijft Den Besten (7 juli 1948).

Van der Graft is sinds 1946 als ds. W. Barnard predikant in het Overijsselse Hardenberg. Vermoedelijk na de vergadering van 11 juli wordt er een vergadering gehouden bij Van der Graft thuis, in het verre Hardenberg. Of Den Besten daarbij aanwezig is, is onduidelijk. In elk geval zijn Deak, Leyten en Verdaasdonk van de partij.⁷ In Leytens herinnering reist het drietal via Ommen en Mariënberg met een boemeltreintje naar Hardenberg; de trein stopt op verzoek. Tijdens die avond komt Leyten tot de conclusie - zo herinnert hij zich - dat het niets zal worden met het nieuwe blad. Van der Graft was namelijk niet zo heel enthousiast. Leyten:

Maar er waren twijfelaars en daartoe behoorde, naar al spoedig bleek, ook Guillaume van der Graft, terwijl hij toch een dragende pijler zou

moeten zijn waarop het modernistische gebouw van het nieuwe tijdschrift zou moeten komen te rusten.⁸

Ook Van der Graft herinnert zich dit in 2005. Het is niets voor hem, een christelijk erf voor de poëzie. Hij wil in principe ook niet meewerken aan het protestants-christelijke *Ontmoeting*; als hij vele jaren later wel eens meewerkt aan de christelijke literaire tijdschriften *Bloknoot* (1991-1997) en *Liter* (vanaf 1997), is soms zijn reserve nog merkbaar. Ondanks deze terughoudendheid denkt Van der Graft intens mee en staat hij lang op de nominatie redacteur van het blad te worden. Zijn reserve, maar zeker ook zijn betrokkenheid zijn op te maken uit een brief van hem aan Den Besten van na de vergadering te Hardenberg.⁹ Het lijkt dan ook te sterk uitgedrukt als Leyten in een publicatie uit 2003 schrijft dat na afloop van de vergadering te Hardenberg de geest uit de fles was: 'Vanaf die dag wisten we dat het niet door zou gaan. De kruik was al gebarsten.'¹⁰ Juist na deze vergadering wordt het denkproces intenser en worden de plannen concreter. Van der Plas schrijft op 16 september 1948 aan Deak: 'Intussen geloof ik dat het met het tijdschrift onder redactie van den Besten, v.d. Graft, Leyten, en Verdaasdonk wel lopen zal.'

Wat Leyten aanduidt als 'modernistisch' heeft intussen niets te maken met het Modernisme als literaire stroming, maar moet begrepen worden in de specifieke context van het opmerkelijke samengaan van katholieken en protestanten. Leyten schrijft:

Amphoor was niet zomaar een naam. De amphoor is een kruik met twee oren en om die oren ging het: het ene oor was protestant, het andere katholiek. Dat hoefde je in een tijdschrift niet uit te dragen, want literatuur en godsdienst gaan niet gemakkelijk samen. Het was gewoon een voldongen feit waarvoor wij de achterlijke Nederlandse wereld met haar strikt gescheiden zuilen wilden plaatsen.¹¹

Begin augustus is er opnieuw een vergadering, waarvan Hans Berghuis melding maakt in een brief aan Deak. Het blijkt dat er al in een eerder stadium drie katholieken aangewezen zijn als toekomstige redacteurs. Van die drie moet er nu een afvallen, zo is besloten tijdens de vergadering. De namen van het drietal: Van der Plas, Verdaasdonk en Leyten. Uit een brief van Verdaas-

donk aan Deak (10 augustus 1948) blijkt dat Verdaasdonk en Leyten de toekomstige redacteuren zijn en dat Deak zal fungeren als redactiesecretaris. In een brief van 16 september 1948 noemt ook Van der Plas Leyten en Verdaasdonk als vertegenwoordigers van de katholieken. Hijzelf is afgefallen. Toch blijkt uit een brief van vier maanden later dat Van der Plas deel uitmaakt van de redactie, naast Jan Leyten. Wellicht heeft Verdaasdonk zich in de loop van het najaar van 1948 teruggetrokken. Ook is mogelijk dat men besloten heeft met drie katholieken in de redactie zitting te nemen. Hoe dit ook zij - lang voordat deze verandering in de redactiesamenstelling zijn beslag krijgt, vindt een van de belangrijkste wapenfeiten plaats van de groep rond *Amphoor*: in september 1948 acht men de tijd rijp voor een presentatie van het toekomstige blad aan de pers.

Persbijeenkomst in De Violier

Op 23 september 1948 wordt een vergadering belegd met een publiek karakter. De NRC van vrijdag 24 september¹² wijdt een bericht aan deze bijeenkomst, waarop 'een aantal katholieke en protestantse jongeren hun binnenkort te verschijnen tijdschrift 'Amphoor' [hebben] geïntroduceerd.' Hieronder volgt de tekst van het NRC-bericht in zijn geheel:

EEN NIEUW JONGEREN-TIJDSCRIFT

In een Donderdagavond in Den Haag gehouden bijeenkomst, heeft een aantal katholieke en protestantse jongeren hun binnenkort te verschijnen tijdschrift 'Amphoor' geïntroduceerd. In zijn beschouwing over de doelstellingen van dit blad wees Michel van der Plas er allereerst op, dat geen der thans bestaande tijdschriften voldoende garantie biedt voor het poneren der eigen idee.

Met name door de eenzijdigheid van bladen als 'Criterium', 'Podium' en 't Woord' of de neutraliteit van andere als 'Ad interim'.

'Amphoor' wil positief tot uitdrukking brengen het besef, dat de hedendaagse culturele verschijnselen geconfronteerd moeten worden met het Evangelie. Het wil de gelegenheid bieden om deze confrontatie te verwerkelijken in creatieve en kritische arbeid. De redactie van 'Amphoor', dat hoogstwaarschijnlijk in November voor het eerst verschijnt, zal gevormd worden door Ad den Besten, Guillaume v. d. Graft, Jan Leyten en Mattheus Verdaasdonk. Na de pauze sprak Ad den Besten over de motieven, die voor de protestanten aanleiding waren geweest tot het samengaan met de katholieken. De naoorlogse door-

braakgedachte en de toenadering tijdens de oorlog blijken hier aanzienlijk toe te hebben bijgedragen. Tot slot sprak Jan Leyten over de breuk tussen leven en denken, de breuk tussen theorie en praktijk, die ten koste van alles, wil men inderdaad tot een eerlijk streven geraken, dient te worden hersteld.

Deze bijeenkomst wordt gehouden in Den Haag in etablissement De Violier. Enkele dagen later schrijft Verdaasdonk aan Deak over deze bijeenkomst (Deak was er niet bij aanwezig):

Al met al leek het me geslaagd, misschien duurde het wat te lang. Om half 11 verlieten we nl. de Violier. Ad den Besten hield een uitstekend serieus betoogje en Jan Leyten een wat lang, doch springlevend en geestig soort uiteenzetting.¹³

Deze opmerkingen geven steun aan het vermoeden dat de voordrachtstekst die zich in het archief van Ad den Besten bevindt, heeft gefungeerd als bijdrage aan deze vergadering in De Violier.

Gebrek aan enthousiasme, gebrek aan kopij

Hoe de zaak zich ontwikkelt in het najaar van 1948 is onduidelijk. In enkele brieven uit de laatste maanden van 1948 van Van der Plas aan Deak valt de naam *Amphoor* niet. Wel komt de stand van zaken van het tijdschrift ter sprake in een brief van Van der Plas van januari 1949. Deze is gericht aan Deak en is geschreven in mineurstemming. Hij en Leyten zien de kansen voor het welslagen van *Amphoor* steeds kleiner worden. De redenen die hij noemt: gebrek aan enthousiasme bij de betrokkenen en bij de redactie. Tevens is er te weinig goede kopij. Hij vraagt Deak dan ook om kopij:

Het zou ook wel leuk zijn, als je nieuwe verzen had wanneer we die voor *Amphoor* mochten krijgen. Wat *Amphoor* betreft: ik heb er twee dagen lang weer met Jan Leyten over gekauwd en herkauwd, maar we zien allebei in dat de kansen voor het welslagen ervan steeds minder worden. Dit zit het [sic] in een heleboel redenen, waarvan een van de voornaamste is: gebrek aan enthousiasme bij de groepsmensen, ja, de redactieleden zelf en gebrek aan goed werk van anderen. (...) Mischa [= Deak], als je verzen

hebt liggen, stuur ze ons dan a.j.b. We kunnen gewoon niet starten bij gebrek aan copy, denk ik.

Deak vertelt in 2005 dat de beoogde uitgever, Geert van Oorschot, als voorwaarde stelt dat er drie nummers gereed zijn op het moment dat het tijdschrift gaat verschijnen. Bovendien wil Van Oorschot dat het blad niet alleen poëzie publiceert, maar ook proza en essays. Dat kan de groep niet opbrengen. De betrokkenen zijn voornamelijk dichters.

Het lijkt erop dat in het voorjaar van 1949 de plannen zijn afgeblazen. Zeker is dit tijdstip niet, maar als Ad den Besten in oktober 1949 met Deak correspondeert over de samenstelling van diens Windroosbundel *Aphroditis* (1950), rept hij niet over *Amphoor*. Hoe het precies is afgelopen is onduidelijk. Enkele archieven kunnen nog worden geraadpleegd: het archief van Van Oorschot in het Nederlands Letterkundig Museum, het Katholiek Documentatie Centrum en enkele privé-archieven. Hoogstwaarschijnlijk zal er nog wel een en ander boven water kunnen komen dat bijdraagt aan het beeld van dit tijdschrift dat er nooit kwam. Dat zou de moeite waard zijn, want het initiatief is veelzeggend. De geschiedenis rond *Amphoor* maakt duidelijk hoe in de naoorlogse jaren schrijvers en dichters in verbondenheid met de christelijke traditie zoeken naar nieuwe wegen in de literatuur en betrokken zijn bij de vernieuwingsdrang die aanwezig was onder veel dichters.

Wat de katholieke en protestantse schrijvers precies beogen en welke rol zij voor zich zien weggelegd, wordt duidelijk uit de beginselverklaring die is opgesteld. Er zijn diverse belangrijke documenten rond deze beginselverklaring bewaard gebleven, waaruit een beeld ontstaat van visievorming van de groep rond *Amphoor*.

Visie en Amphoor

De katholieken die het initiatief namen voor *Amphoor* hebben dringende redenen om een nieuw tijdschrift op te richten. Komen die overeen met de motieven van de protestanten? Niet helemaal. Er tekenen zich markante verschillen af. Een indicatie daarvoor is een opmerking van Verdaasdonk in zijn brief aan Leyten van 2 augustus. Hij schrijft in een postscriptum: 'Ik vraag me heimelijk af, of wij katholieken dezelfde bedoelingen hebben met dit "open" tijdschrift.' Verdaasdonk is er beducht voor om 'min of meer op

het theologische-protestantse sleeptouw te worden genomen.' Om deze zin goed te kunnen plaatsen, is het noodzakelijk de opvattingen van de protestanten te vergelijken met die van de katholieken.

De documenten die hier verheldering bieden, zijn als bijlagen aangehecht aan een brief van Verdaasdonk aan Leyten (2 augustus 1948). De eerste bijlage is een brief van Den Besten, waarin hij een korte proeve van beginselverklaring biedt. De tweede bijlage is een reactie van Van der Graft. De derde bijlage betreft een 'compilatie' die Verdaasdonk samenstelde: een stuk waarin de opvattingen van de katholieken aangevuld zijn met opinies van Den Besten en Van der Graft, afkomstig uit de eerste en tweede bijlage. Ook is er een latere, ongedateerde versie van de compilatie, die mogelijk als de definitieve beginselverklaring geldt. Als dit inderdaad de definitieve versie is, kan deze gedateerd worden vlak voor 26 september 1948.¹⁴

Den Besten: geen estheticisme, maar existentie

Allereerst Ad den Bestens standpunten. Deze zijn het meest uitgebreid vervat in de voordracht die hij hield tijdens de persbijeenkomst op 23 september 1948 in De Violier te Den Haag. Hiervan geef ik allereerst een indruk, om daarna nog enkele zaken te releveren uit zijn brief aan Van der Graft (de eerste bijlage).

Den Besten zet zich expliciet af tegen de christelijke literatuur zoals die zich in de vooroorlogse jaren manifesteerde in en rond het protestants-christelijke letterkundige tijdschrift *Opwaartsche wegen*. Hij signaleert daar het denken in compartimenten: 'wij' van de christelijke literatuur tegenover 'zij' van de wereld. Den Besten noemt in dit verband de theoloog Abraham Kuyper, die deze scheiding op formule bracht met zijn bekende anti-these. Er ontstonden onder invloed van Kuyper niet alleen een eigen kerk - de Gereformeerde Kerken in Nederland (1886) - maar ook een eigen politieke partij, een eigen universiteit en een eigen buurtclub op gereformeerde grondslag. Den Besten: 'Uit deze achtergrond zijn toen achtereenvolgens de christ. literaire periodieken ontstaan.' Maar deze christelijke literatuur zat volgens Den Besten op een dood spoor. Men had Tachtig geïmiteerd en dat had geleid tot iets waar Den Besten van gruwet: estheticisme.¹⁵ Hij voegt er aan toe dat de vooronderstellingen, van de christelijke literatuur in deze vorm, evenals van het gehele zelfstandig georganiseerde christelijke levensgeheel

uit den boze waren. Praktisch liet men daardoor immers de cultuur als zodanig aan haar lot over en trok men zich min of meer hooghartig in eigen kring terug.

Vooraf dat 'terugtrekken in eigen kring' zat Den Besten dwars. Hij was opgegroeid in de Nederlandse Hervormde Kerk en had nooit iets gevoeld voor de typisch gereformeerde ideeën over de anti-these. Hij wilde als mens en als dichter volop betrokken zijn bij de hedendaagse cultuur en er zo mogelijk zijn stempel op drukken - en in dat dynamische gebeuren zou de betekenis van zijn geloof wel blijken. Hij stond hierin niet alleen. Hij constateert dat na 1945 in de Nederlandse protestantse kerken en in de politiek het isolement doorbroken wordt:

Er bloeide een contact op van meer dan alleen praktisch-politieke aard tussen protestanten, Rooms-Katholieken en godsdienstig-neutralen, ja zelfs atheïsten. En dit contact was er van meet aan ook op litterair gebied.

Den Besten noemt hier de Doorbraak: 'De antithese werd doorbroken, hetgeen zich uitte in het feit, dat velen toetraden tot de SDAP en tot de P.v.d.A. Zou dat voor de oorlog niet ongehoord zijn geweest?' Voor Den Besten is deze brede maatschappelijke context van groot belang. Aan het christelijke tijdschrift *Ontmoeting*, dat min of meer de voortzetting was van het vooroorlogse *Opwaartsche wegen*, wilde hij dan ook pertinent niet meewerken.¹⁶ Wel koos hij er vlak na de oorlog voor om redacteur te worden van *Columbus*, een niet-levensbeschouwelijk of zuilgebonden tijdschrift. Maar na verloop van tijd - na een klein jaar - voelde hij zich in *Columbus* niet meer thuis:

Het ging de kant uit van een wat m.i. cynisch en steriel rationalisme, terbrakianisme, sartraans existentialisme, nihilisme. Kortom, de vaart van *Columbus* was naar een land, dat weldra 'Podium' zou blijken te heten. Het is onmogelijk, hier de fundamentele tegenstellingen te analyseren; genoeg zij, dat er van de mogelijkheid, het christelijk geloof en wat daarmee samenhangt als een concrete cultuurfactor te activeren, weinig meer te bespeuren was.

Podium is voor Den Besten dus geen optie, want hij kan daarin met zijn levensbeschouwelijk gekleurde visie op poëzie niets beginnen. Want in Columbus reeds ging het 'de kant uit van een [...] cynisch en steriel rationalisme, terbrakianisme, sartrianaans existentialisme, nihilisme', en die lijn wordt in Podium voortgezet. Hoe deze tegenstellingen precies liggen, wordt uit deze voordracht niet helemaal duidelijk. Dat vraagt om nadere analyse, ook op grond van andere documenten uit Den Bestens archief.

Tegen het einde van de voordracht schetst hij in een paar zinnen het dichterschap dat hij beoogt. Hij schrijft:

Wij weten, dat wij ons niet mogen afzonderen en willen dat ook niet; er is echter zeer nuchter een plaats nodig, waar wij concreet aan die literatuur werken kunnen. Op die plaats willen wij voorlopig doen, wat wij als onze gemeenschappelijke roeping verstaan: eerlijk te leven en te werken in de spanning tussen de mens van de huidige cultuur, die wij menen te zijn, en de door God aangesprokene. [...] Dat betekent dus dat wij ons terdege zullen hoeden voor aestheticisme. Onze existentie is in het geding, niet onze licht ontroerbare (over)gevoeligheid, maar ons staan als complete mens in een wereld, die althans zoveel waarde heeft, dat Christus ervoor gestorven is en opgestaan.

Het is een *poetica in nuce*, met twee kernen: tégen het estheticisme en zoekend naar poëzie die voluit betrokken is bij de daadwerkelijke menselijke existentie. In andere teksten uit deze jaren werkt Den Besten deze tweeslag breder uit; hij stelt haar reeds aan de orde in een uitvoerig essay in Columbus in 1946. Poeticaal is Den Bestens zoektocht verwant aan de ontwikkeling van de dichters die later als Vijftigers te boek kwamen te staan. Opmerkelijk is dat Den Besten de genoemde opvattingen al tamelijk vroeg formuleert: in 1946 in Columbus en nu bij de introductie van *Amphoor* in 1948.¹⁷ Remco Campert en Rudy Kousbroek zouden pas in 1950 in *Braak* de vraag stellen:

Maar wat voor eisen stelt deze nieuwe poëzie dan wel? [...] Dat de vlucht in de droom aan de dijk wordt gezet, omdat hij onbruikbaar is. Dat indien er gevlucht moet worden, er in de realiteit gevlucht wordt. [...] Het hemelse vers in de aardse huiskamer moet plaats maken voor het zeer aardse vers in de zeer aardse wereld.¹⁸

In zijn brief van 21 juli aan Van der Graft geeft Den Besten zoals vermeld in kort bestek een proeve van beginselverklaring. Hierin noemt hij globaal dezelfde punten. Hij heeft een afkeer van de 'geest van nihilisme en al dan niet gemasqueerd nihilisme', zoals hij dit op literair terrein tegenkomt. Tegelijk is 'romantisme' en estheticisme geen begaanbare weg. Het gaat om 'onze opdracht volledig mens te zijn' en 'te komen tot een "nieuw christelijk levens-, wereld-, en cultuurbesef.'

Van der Graft: geen christelijk monopolie

Van der Graft is het in grote lijnen eens met de visie van Den Besten zoals ontvouwd in diens brief van 21 juli. Hij scherpt de zaak nog verder aan met kritische opmerkingen over het christendom:

Met nadruk moet gesteld worden, dat een corpus, dat tot ontbinding is overgegaan, geen corpus meer is. En het vasthouden eraan een illusie. Morele en confessionele criteria zullen niet mogen gelden.

Met 'corpus' wordt het *corpus christianum* bedoeld, dat wil zeggen het gevestigde christendom; met het woord 'ontbinding' duidt Van der Graft op een ontwikkeling die hij elders¹⁹ aanduidt als 'ontbinding in factoren uit een oorspronkelijk verband'. Deze ontbinding is de 'saecularisatie', die zijn tegendeel heeft in de binding van de religie. Het gevestigde christendom ademt zelfvoldaanheid en lijkt te fungeren als manifestatie van het goddelijke. De secularisatie vormt een beweging daartegenin en dat juicht Van der Graft toe. Pas als de religie 'ontbindt in factoren' zullen de toekomst en de geschiedenis in beeld komen.²⁰

Van der Graft is kortom beslist in het afwijzen van elke vorm van bevoogdend christendom; hoogstens wil hij zeggen dat het gaat 'om de confrontatie met het Woord, welke confrontatie wij (en wie ook maar wil) beschouwen als onze menswaardigheid.' Kortom, 'wij willen geen christelijke letteren' en daarom 'formuleren wij het zo pretentieloos mogelijk.' Wel zou hij graag zien dat het woord 'dissidenten' in de beginselverklaring een plek zou krijgen: 'in deze zin, dat wij zowel "christelijk" als "cultureel" dissident zijn.'

Verdaasdonk en de katholieken: infiltratie van het evangelie in de cultuur

De positie van Den Besten en Van der Graft wordt duidelijk gemarkeerd door een kritische opstelling tegenover de gevestigde kerkelijke traditie. Bij Den Besten speelt hier de gedachte aan de Doorbraak een rol. Daarmee heeft ook Van der Graft verwantschap, zoals blijkt uit zijn poëzie en essays.²¹ Hun opvattingen worden gekleurd door theologische noties. Dat Verdaasdonk zich afvraagt of hij en zijn katholieke kompanen niet op een 'theologisch-protestants sleeptouw' genomen zullen worden, is niet uit de lucht gegrepen. Er bestaat een verschil tussen beide bloedgroepen en dat wordt duidelijk uit de kritische opmerkingen die Verdaasdonk plaatst bij de eerste twee bijlagen én uit de compilatie die hij maakt.

Hoewel Verdaasdonk een reeks centrale begrippen van de protestanten overneemt, spreekt hij toch op een andere toon over de verbondenheid met de traditie. De kerk en het christendom zijn voor hem niet zonder meer een 'corpus, dat tot ontbinding is overgegaan', zoals Van der Graft beweert. Het christenzijn heeft voor Verdaasdonk iets van een basis, die stevigheid verschaft in het culturele getij:

Met name de op het evangelie georiënteerde schrijvers dienen de naoorlogse culturele verschijnselen te toetsen aan hun christenzijn en hun levensbeschouwing in hun artistiek en kritisch werk te realiseren.

Veel katholieke jongeren 'streven naar harmonie tussen het levensbeschouwelijk en artistiek-literair moment'; zij willen 'voor hun standpunten eigentijdse vormen creëren.' Met *Amphoor* hopen de katholieken voor hun opvattingen 'een eigen gestalte te creëren.' Dat de traditie ook kan fungeren als een belemmering voor vernieuwing in het denken over christendom en cultuur, beseft Verdaasdonk terdege:

Zonder een waakzame versterving aan de traditie, zonder een rusteloos besef van verantwoordelijkheid voor de sociale verschijningsvorm van de christelijke godsdienst en zonder existentiële beleving van het christenzijn ontbreekt het hen, die de bindingen met het evangelie erkennen, en als groep en als individu aan normatieve bezieling. Voor de infiltratie

van het christendom in het moderne denken is allereerst een heroriëntatie van het praktisch christendom noodzakelijk.

Terwijl bij Van der Graft en in iets mindere mate bij Den Besten de houding vooral bepaald wordt door kritiek op het gevestigde christendom, is bij Verdaasdonk de christelijke identiteit ('binding aan het apostolisch christendom') een positieve grootheid. Hij bezigt het woord 'normatief' en lijkt zelfs blij te geven van missionair élan als hij spreekt over 'infiltratie van het christendom in het moderne denken'. Dit is tamelijk vreemd aan de positie van de twee protestanten, die niet meer over een vergelijkbare zekerheid met betrekking tot hun geloof en hun christelijke identiteit beschikken.²² Het is dan ook begrijpelijk dat Verdaasdonk het een veeg teken vindt dat Van der Graft - in zijn hoedanigheid van predikant - 'een vrijzinnige gemeente ambieert'. Verdaasdonk meldt aan Leyten dat hij zijn twijfels hierover tegenover Den Besten heeft geuit: 'Enige voorzichtige opmerkingen in deze richting deden den B. nadrukkelijk verklaren, dat beiden zeer orthodox waren.' In een brief van 20 augustus gaf Leyten blij van een verwante intuïtie. Hij schrijft aan Deak dat 'samenwerking met Barthiaanse protestanten wel al erg stroef zou kunnen blijken te zijn. Hierin ben ik gestaafd door 't lezen van enkele boeken v[an] K. Barth'. Kennelijk taxeerde ook Leyten de theologische positie van Den Besten en Van der Graft als problematisch voor het toekomstige samenwerken in een tijdschriftredactie.

Intussen was bij Deak de zekerheid over de eigen christelijke identiteit niet zo heel sterk aanwezig, zegt hij in 2005. In een brief van 10 augustus stelt Verdaasdonk hem gerust:

Misschien wekt de formulering [uit de compilatie, TjdR] de indruk, dat de redactie van elke medewerker een soort horigheid aan principes eist. Dit is geenszins de bedoeling. Jij en vele anderen zullen zich aan een zo straffe stelling (ik vind haar niet *pretentius*) niet kunnen conformeren. Daarom is het wellicht beter hier te noteren, dat men moet streven, trachten een levensbeschouwing te realiseren, hoewel naar mijn gevoel dit een verzwakking betekent.

Hoe de meningsvorming tussen de twee partijen verder heeft plaatsgevonden en of men elkaar kon overtuigen, valt niet meer nauwkeurig te traceren. Wel blijkt uit de latere, mogelijk definitieve versie van de compilatie dat er compromissen zijn gevonden. Een aantal formuleringen die een grote zelfbewustheid ademen ten aanzien van de eigen christelijke identiteit en zinspelen op de mogelijkheid van een christelijke literatuur, zijn uit de tekst verdwenen. Anderzijds is de 'oriëntatie aan het evangelie' duidelijk aanwezig in het stuk en wordt het door Van der Graft geïntroduceerde woord 'dissidenten' nu anders ingevuld dan hij voor ogen had. De beginselverklaring verwoordt het als: wij '[...] dissideren [...] in de cultuur krachtens onze evangelische gebondenheid.' Dissident zijn ten opzichte van het *corpus christianum* is uit deze zinsnede verdwenen.

Kortom, de beginselverklaring werd een stuk waarin oorspronkelijke standpunten in afgezwakte vorm tot een eenheid werden samengesmeed. Van der Graft zal zich er vermoedelijk niet gelukkig bij hebben gevoeld en de motivatie hebben voelen afnemen. Of het compromiskarakter van de beginselverklaring een afname van de motivatie voor de hele groep betrokkenen heeft betekend en mogelijk zelfs een verklaring biedt voor het uiteindelijke mislukken van de plannen, is onduidelijk. Pas aan het begin van 1949 worden twijfels hardop geuit en verdwijnen de signalen van redactionele activiteiten.

De verschillen in perspectief

Het zou een brede beschouwing vergen om in beeld te krijgen hoe het verschil in literaire visie tussen de protestanten en de katholieken te verklaren is. Duidelijk is dat een en ander samenhangt met theologische denkbeelden of achtergronden aan beide zijden. Van der Graft en Den Besten waren geraakt door de naoorlogse Doorbraak, die zich in deze jaren op meerdere terreinen manifesteerde.²³ De theoloog Karl Barth was voor hen van groot belang.²⁴ Een veilige thuishaven in een woelige en boze wereld kan de kerk niet zijn, leerden zij van Barth. Ook de eigen christelijke identiteit kon geen fundament zijn voor een eigen, christelijke cultuur, reden waarom zij kritisch stonden tegenover het protestants-christelijke tijdschrift *Ontmoeting*.

In de katholieke traditie liggen Woord en wereld, natuur en genade veel dichter bij elkaar dan in de protestantse optiek. Antropologie en evangelie

schuiven ineen, of raken elkaar in elk geval. Daarom hadden Verdaasdonk *cum suis* er niet veel behoefte aan om de kerk en het christenzijn ernstig te kritiseren. Het goddelijke is in deze optiek in zekere zin reeds aanwezig in de wereld, in de natuur en zeker ook in de kerk en in de gelovigen. Er wordt gedacht vanuit de schepping, waarbij er veel meer harmonie is dan in een Barthiaanse optiek. De protestantse traditie had - zeker in de theologie van Barth - het Woord als een tegenover van 'de wereld' opgevat, parallel aan: God tegenover de mens. De kerkelijke traditie zou in protestantse ogen nooit heilig en onaantastbaar genoemd kunnen worden. De theologie van Barth benadrukt maximaal het onderscheid tussen enerzijds God en anderzijds mens en wereld. Barth kwalificeerde God als jenseitig: God is de 'Ganz Andere'. Dat alles - waarover ik hier slechts kort kan zijn - leidde er bij Den Besten en Van der Graft toe, de gestalte van kerk en christenzijn onder kritiek te stellen, meer nog bijna dan de als zondig te kwalificeren wereld.

Intussen had vooral Den Besten een kritische blik ontwikkeld op het literaire circuit, waarin volgens hem 'gemaskeerd nihilisme' en existentialisme de boventoon voerden. In *Podium*, het tijdschrift dat enkele jaren later het belangrijkste forum van Vijftig zou zijn, ontwaarde hij deze tendens. Menswaardigheid was voor hem een sleutelbegrip, waarmee hij literatuur en kritisch proza taxeerde op relevantie. In een sfeer van cynisme, nihilisme en existentialisme zou de waarde van menszijn teloorgaan. Den Besten wist zich geïnspireerd door het personalistische gedachtegoed van Denis de Rougemont²⁵, waarin gezocht werd naar een menselijke maat. Het cynisme dat het resultaat kan zijn van het afzweren van alle levensbeschouwelijke waarden, probeerde een denker als De Rougemont juist te bezweren door zijn uitgangspunt te nemen in de persoonlijkheid en in betrokkenheid en engagement bij mens en wereld. Een positief klimaat van normen en waarden was in de ogen van personalisten onmisbaar voor een gezonde samenleving en een vitale cultuur.²⁶ Er zijn geen aanwijzingen dat bij de katholieken deze personalistische achtergrond een rol speelde in de meningsvorming rond *Amphoor*, wat des te opmerkelijker is omdat in het Interbellum de katholieke denker Jacques Maritain ideeën had ontwikkeld die grote verwantschap vertonen met het personalisme van De Rougemont.²⁷

Conclusies

Deze korte en noodzakelijkerwijs niet uitputtende weergave van de geschiedenis van *Amphoor* maakt een aantal zaken duidelijk, die hier als voorlopige conclusies genoteerd kunnen worden.

Wat betreft het zicht op katholieke literaire groepsvorming is verdere bestudering van het katholieke literaire circuit nuttig en noodzakelijk. Duidelijk is nu wel, dat er van alles gaande was en dat de constatering dat er helemaal niets gebeurde,²⁸ nuancering verdient. Privé-archieven van de betrokkenen bij *Amphoor* kunnen nog interessant, verhelderend materiaal bevatten, waarmee inzicht verworven kan worden in de 'jong-katholieke poëzie' in de naoorlogse jaren.²⁹

De eigen plek van Ad den Besten temidden van de vernieuwingsgolf van de Beweging van Vijftig en in het proces dat daaraan vooraf ging, kan dankzij zijn bijdrage aan de meningsvorming rond *Amphoor* scherper worden gemarkeerd. Zijn poetica is verwant aan Vijftig, maar wijkt er op beslissende punten ook weer van af. De geschiedenis van *Amphoor* maakt het mogelijk het beeld van zijn ontwikkeling scherper te krijgen. Met *Amphoor* hoopte hij een begaanbare weg te vinden tussen enerzijds *Ontmoeting* en anderzijds *Podium*.

Ten slotte is aandacht voor het initiatief om in 1948 een katholiek-protestants tijdschrift op te richten nodig en nuttig, omdat het beeld van de geschiedenis van de Nederlandse poëzie na 1945 niet compleet is als de katholieke en protestante bijdrage aan het debat en aan de praktijk van de nieuwe poëzie onbesproken blijft.

Michael Deak te Heemstede ben ik erkentelijk voor zijn royale medewerking en het beschikbaar stellen van zijn archief.

-> TJERK DE REUS (1971) is neerlandicus en werkt als journalist en criticus voor onder andere het Friesch Dagblad en CV-Koers

1 Zie Piet Calis, *Speeltuinen van de titaantjes*, Amsterdam 1993 en idem, *De vrienden van weleer*, Amsterdam 1999, waarin hij met het oog op het tijdvak 1945-1948 onder andere *Het Woord*, *Libertinage*, *Criterium*, *Columbus* en *Proloog* behandelt.

2 Naderhand bleek mij - dankzij dr. P.J.M. Buelens te Bladel - dat in Michel van der Plas' biografie van Van Duinkerken, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968)*, Amsterdam 2000, 402, *Amphoor* genoemd wordt. Van Duinkerken moedigde na de oorlog jonge katholieke auteurs aan. Van der Plas in zijn biografie: '[...] toen zij in de loop van 1948 schuchter begonnen te denken aan de mogelijkheid van een eigen tijdschrift, zo mogelijk samen met dichters van protestants-christelijke huize, ('Amphoor'), stelde hij, op 19 januari 1948, zijn huis open voor een ontmoeting en voorlezing uit eigen werk (Michael Deak, Hans Berghuis, Jan Leyten, Frans Babylon, Mattheus Verdaasdonk, Lou Vleugelhof en Michel van der Plas gaven acte de présence [...]).' Ook valt de naam *Amphoor* (gespeld als 'Amfoor') in Jan Leytens *Kleine hebzucht loont niet*. *Kronieken*, Amsterdam 2003, 170-173.

3 Mathijs Sanders, *Het spiegeland venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur 1870-1940*, Nijmegen 2002, 329 en 331.

4 Het materiaal waarop een reconstructie van *Amphoor* kan worden gebaseerd, is beperkt. Aanvankelijk kon ik alleen beschikken over het genoemde typoscript uit het archief Den Besten. Na contact te hebben opgeno-

men met mogelijke betrokkenen, konden nieuwe documenten worden toegevoegd. Vooral het archief van Michael Deak bevat interessant materiaal. Op grond daarvan kan een redelijke reconstructie worden gemaakt. Van Deak ontving ik correspondentie en andere teksten; met Ad den Besten, Van der Graft, Jan Leyten en Michel van der Plas heb ik telefonisch en schriftelijk contact gehad. Mogelijk valt er nog meer archiefmateriaal boven water te halen via het Katholiek Documentatiecentrum, het Nederlands Letterkundig Museum en andere instanties. Ik heb me beperkt in het onderzoek, omdat mijn focus ligt bij leven en werk van Ad den Besten.

Ik kreeg de volgende achttien brieven ter inzage uit het archief Deak:

- × Ad den Besten aan Michael Deak (7 juli 1948);
- × B. Rijdes aan Michael Deak (9 juli 1948);
- × Ad den Besten aan Guillaume van der Graft (21 juli 1948);
- × Guillaume van der Graft aan Ad den Besten (ongedateerd; tweede helft juli 1948);
- × Mattheus Verdaasdonk aan Leyten (2 augustus 1948);
- × Hans Berghuis aan Michael Deak (9 augustus 1948);
- × Mattheus Verdaasdonk aan Michael Deak (10 augustus 1948);
- × Jan Leyten aan Michael Deak (20 augustus 1948);
- × Jan Leyten aan Michael Deak (23 augustus 1948);

- x Michel van der Plas aan Michael Deak (16 september 1948);
 - x Mattheus Verdaasdonk aan Michael Deak [zonder datum];
 - x Mattheus Verdaasdonk aan Michael Deak (26 september 1948);
 - x Michel van der Plas aan Michael Deak (5 oktober 1948);
 - x Michel van der Plas aan Michael Deak (1 december 1948);
 - x Michel van der Plas aan Michael Deak (7 januari 1949);
 - x Nico Verhoeven aan Michael Deak (van 13 juli 1949);
 - x Ad den Besten aan Michael Deak (24 oktober 1949);
 - x Ad den Besten aan Michael Deak (5 maart 1950).
- 5 Van der Plas, 402.
- 6 Dirk Zwart, *De gereformeerde bieteboom. Ontmoeting 1946-1964*, themanummer van *Bloknoot, christelijk literair tijdschrift*, Rotterdam 1997, 89
- 7 Dat blijkt uit een brief van Van der Graft aan Ad den Besten. Deze brief heeft geen datum, maar valt te beschouwen als een reactie op Den Bestens brief aan hem van 21 juli 1948. Mattheus Verdaasdonk stuurde deze brief van Van der Graft op 2 augustus aan Jan Leyten, als bijlage bij een brief van 2 augustus. Van der Grafts brief is dus verstuurd tussen 21 juli en 1 augustus 1948.
- 8 Jan Leyten, *Kleine hebzucht loont niet. Kronieken*, Amsterdam 2003, 170-173
- 9 Zie de brief van Van der Graft van juli 1948.
- 10 Jan Leyten, 172.
- 11 Jan Leyten, 172.
- 12 Vermoedelijk moet dit bericht worden gedateerd op 24 september, de dag na de bijeenkomst in De Violier. Het is mogelijk dat het bericht pas op zaterdag 25 september werd opgenomen of aan het begin van de week erna, hoewel dat niet waarschijnlijk is.
- 13 Brief Verdaasdonk aan Deak, 26 september 1948.
- 14 Dit blijkt uit een brief van Verdaasdonk aan Deak van 26 september 1948.
- 15 Michael Deak vertelde mij (mei 2005) dat Den Besten en hij rond 1950 in gesprekken van mening verschilden over Deaks poëzie. Den Besten verweet Deak estheticisme, terwijl het zijns inziens zou moeten gaan om een existentiële poëzie. Deak gaf toe een estheet te zijn, en zag niet veel in Den Bestens visie.
- 16 Zie Tjerk de Reus, *Dader van het woord. Over Ad den Besten*, themanummer van *Bloknoot, christelijk literair tijdschrift*, Rotterdam 1998, 42-43.
- 17 R.L.K. Fokkema typeert in zijn *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945*, Amsterdam 1999, 78-79, de aandacht voor 'de rol van het denken in het dichterschap' in *Columbus* (Ad den Bestens essay in juli 1946 in *Columbus* heette 'Het dichterschap en het denken') met de zin: 'Hier schemert al iets van de dingen die komen gaan.' Hij beschouwt deze essayistische exercities als opmaat voor wat rond 1950 gestalte zou krijgen als een nieuwe poëzie. Dat

geldt volgens Fokkema intussen nog sterker voor een essay van Van der Graft in *Columbus: 'Uitzicht op een kritische poëzie'* (februari 1946, aflevering 5). Den Besten en Van der Graft waren zeer congeniaal; zij waren bevriend sinds de zomer van 1945. Hun essays uit 1946 vertonen dus heel vroege, markante sporen van de komende vernieuwing van de Nederlandse poëzie.

18 Hans Renders, *Braak. Een kleine mooie revolutie tussen Cobra en Atonaal. Met een facsimile-uitgave van het tijdschrift*, Amsterdam 2000, 136.

19 Van der Graft, 'Saecularisatie en geschiedenis', in: Paul Gillaerts, *Roepend om gehoor te vinden (...)* Leuven/Assen/Maastricht 1987, 246-265, m.n. 249. Aan dit opstel, waarin opvattingen verwoord zijn die fundamenteel zijn voor Van der Grafts dichterschap, werkte hij in de periode januari 1948 - maart 1949.

20 Van der Grafts denkbeelden zouden gediend zijn bij bredere toelichting, maar in dit kader volsta ik met verwijzing naar de beschouwing 'Saecularisatie en geschiedenis' en naar Gillaerts, *Roepend*.

21 Zie Tjerk de Reus, 'Van der Grafts poëzie in de jaren negentig. Een verkenning', in: *Liter*, 13 (2000), 25-41, m.n. 26-32; vgl. ook Van der Grafts opstel 'Saecularisatie en geschiedenis'.

22 Den Besten in zijn brief van 21 juli: 'En wie zal zeggen, in hoeverre wij zelf (nog)

christen zijn. Wie eerlijk is, schrikt van de saeculaire beseffen, die hij in zich draagt.'

23 Zie Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, Amsterdam 1996, 260 ev..

24 Vgl. Gillaerts, 221-223; vgl. ook C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, Baarn [1952], 178: 'Onder invloed van de theologie van Karl Barth is een nieuw type Nederlands-Protestants Christendom zich bezig te ontwikkelen [...] dit nieuwe type wil breken met het Calvinisme, zoals dat in ons land [...] historie heeft gemaakt. Het is dus geen wonder, dat sommige jonge dichters - ik denk hier met name aan Ad den Besten, Guillaume van der Graft en W.J. van der Molen - wier persoonlijkheid bij het uitbreken van de oorlog nog niet geheel was gevormd, in dit theologisch klimaat en onder invloed van de oorlogsomstandigheden zich van de bestaande Protestants-Christelijke beweging afzijdig hielden.'

25 De Reus, *Dader van het woord*, 39-40.

26 Ruiter en Smulders, 265-279.

27 Ruiter en Smulders, 274.

28 Sanders, 329.

29 Nico Verhoeven (1925-1974) bezigt deze uitdrukking in een brief aan Deak van 13 juli 1949; in deze brief maakt hij melding van zijn voornemen om in de *Nieuwe Haarlemsche Courant* en *De nieuwe dag* een paar kronieken te wijden aan de stand van de 'jong-katholieke poëzie'.